

Tilegnelser

Om encyklopædisk eklekticisme som kulturideal i senantikens litteratur og arkitektur

MARIA FABRICIUS HANSEN

Senantikens kultur kan forstås som en slags encyklopædisk projekt: Mangeartede kompilationer af den klassiske arv udgør et lige så markant som mærkværdigt træk ved perioden. Denne encyklopædiske eklekticisme gør sig gældende både i litteraturen og arkitekturen. Inden for begge områder ser man en ny forståelse af et "værk" som en struktur stykket sammen af løsrevne enkeltdele fra ældre forlæg. I litteraturen kan der fx være tale om lån af passager eller enkelte ord fra forbilledlige forfattere, i arkitekturen om genbrug af søjler, kapitæler og lignende fra fornemme, forfaldne bygninger.

I moderne tid er periodens tilegnelsespraksis ofte blevet kritiseret for at være en lige så fantasiløs som klodset håndtering af arven fra fortiden. De encyklopædiske sammenhobninger af materiale er blevet forstået som udtryk for en blanding af afmagt over for og beundring af en klassisk guldalders uopnåelige kultur. I senantikens økonomiske og sociale krisetider havde man (antages det) ikke overskud til selv at skabe værker, der i originalitet og formmæssig klarhed kunne måle sig med de ældre forbilleder. Derfor måtte man nøjes med at låne sig frem. Ifølge samme tan-

kegang magtede man ikke længere de klassiske regler for strukturel sammenhæng og stilistisk konsekvens. Konsekvensen af dette var, inden for litteraturen, tekster, som var rige på digressioner og genrebrud. Inden for arkitekturen udmøntede det sig fx i bygninger, hvor de ældre systemer for håndtering af søjleordnerne ikke længere blev fulgt, idet kapitæler af forskellige typer, stil og alder blandedes inden for samme søjlerække og søjlerne ofte kombineredes med arkader i stedet for den traditionelle, kanoniske kobling til et vandret bjælkeværk. Den

SAN GIORGIO IN VELABRO, Rom (9. årh.)

I kirkeskibet er der anvendt søjler og kapitæler af forskellige materialer, typer og alder, her et gråt granitkapitæl med jonisk kapitæl og et kanneleret, hvidt marmorkapitæl med korintisk kapitæl. Billedet illustrerer også den typisk middelalderlige kobling af søjler med arkader (i modsætning til antikkens søjlerækker, der bærer et vandret bjælkeværk). (Eget foto.)

proportionsbestemte udformning og logiske følge af delene (baseret på *ratio*, der både betegner talforhold og fornuft) gik tabt i bygningerne med deres åbenlyse sammenstyknings af fragmenter fra fortiden løst fra deres oprindelige helhed.

I stedet for at acceptere den skeptiske grundindstilling til den senantikke praksis og æstetik, var det måske værd at spørge, om ikke den encyklopædiske eklekticisme var et æstetisk og indholdsmæssigt ideal, som man dengang foretrak frem for en klassisk helhedstænkning. Hvad, hvis man forstod fragmenteringen af fortidens arv som en *frigørelse* af enkelt-elementer, snarere end som en destruktiv opsplittning med tab af en værdifuld helhed som konsekvens?

Gennem denne frigørelse kunne delene sammensættes på en ny, kreativ måde og forlenes med et nyt indhold samtidig med, at fortiden til dels kunne bevares. Og hvorfor ikke forstå de strukturelle uklarheder og manglen på logisk konsekvens som et stilistisk udtryk, der dengang forekom mere vedkommende og sandt end et mere gennemskueligt og forudsigeligt og derfor overfladisk og ligeegyldigt forløb?

Med afsæt i disse spørgsmål skal vi i det følgende se på periodens tilegnelser af fortidens litteratur og arkitektur i et forsøg på at belyse, hvorfor indsamlingen og sammenstyknings af materiale fra fortiden var så yndet en æstetisk praksis.

Arkitektoniske tilegnelser

I senantikken – samtidig med kristendommens legalisering i det tidlige 300-tal – indtraf et stilistisk nybrud i form af et åbenlyst genbrug af ældre arkitektur. Bygninger, som stod ubrugte hen, blev anvendt til nye formål. Søjler, kapitæler og lignende blev fjernet fra forfaldne strukturer og indarbejdet i nye sammenhænge og på nye måder. Hvor man tidligere camouflerede genbruget af værdifulde materialer, således at den ældre oprindelse ikke var synlig i den nye kontekst, er det bemærkelsesværdige ved arkitekturen fra 300-tallet og frem, at man ikke forsøgte at skjule eklekticismen i bygningerne, måske snarere tværtimod. Denne åbenlyse tilegnelse af ældre dele er et markant og vedvarende træk ved arkitekturen fra senantikken og frem igennem den tidlige middelalder til omkring 1000-1100-tallet overalt i det område, der

tidligere havde indgået i Romerriget og derfor var rigt på søjler, marmor og lignende til genbrug.

Senantikken og den tidlige middelalders arkitektur udmærker sig derfor ved mangfoldigheden af materialer, forarbejdninger og farver. Det er værd at bemærke, at denne righoldige variation sagtens kunne have været nedtonet med de forhåndenværende materialer blot fordelt og struktureret anderledes, hvis det var dét, man havde ønsket. Men øjensynligt foretrak man at betone enkeltdeles selvstændighed i forhold til helheden samtidig med, at man med en udpræget respekt for fortidens værdighed opdyrkede det erindringspotentiale, der lå i anvendelsen af fornemme, klassiske kapitæler og lignende. Resultatet blev imidlertid alt andet end klassisk. For selvom man øjensynligt med beundring overtog løsevne enkeltdele fra den ældre arkitektur, forkastede man samtidig den traditionelle lovmæssige sammenhæng og forudsigelighed i det arkitektoniske system. Bygningens udtryk eller stil blev mindre rationelt, men måske mere åndeligt, som det først og fremmest ses i det tidlige kirkebyggeri, der ligeledes blev iværksat fra det tidlige 300-tal og frem.

Der lå for de kristne øjensynligt ikke noget problem i genanvendelsen af materiale eller hele bygninger af hedensk oprindelse, når blot delene blev løst fra deres oprindelse og “oversat” til en ny betydning. Genbruget af hedenske templer til kirker vakte den længstvarende modvilje. Først fra omkring 600 (i Rom med Pantheon som det tidligste eksempel) begyndte man gradvis at anvende de gamle, hedenske kultbygninger som kirker.

I kilder fra tiden kan man læse om, hvordan sammenstillingen af det gamle og det ny i kirkearkitekturen blev udlagt allegorisk, fx som et billede på forholdet mellem Det Gamle og Det Ny Testamente, hvor Det Gamle ikke overflødiggøres, men i stedet fuldkommengøres af Det Ny.¹ Tilegnelsen af ældre materialer kunne på denne måde rumme positive betydninger. Indarbejdelsen af antikke elementer i nyt kirkebyggeri kunne tilsvarende fungere som erindring om kristendommens triumf over hedenskab; og den foranderlighed, som kirkeskibet gennem sin materialevariation rummede fra indgangen og frem mod

alteret, kunne minde om den udvikling, man som kristen skulle gennemgå på vejen mod frelse. Generelt for perioden er denne vedholdende udlægning af de konkrete, fysiske omgivelser og fænomener som billede på en højere og sandere virkelighed.

Litterære tilegnelser

Saturnalia, skrevet af den romerske forfatter Macrobius omkring år 400, er et eksempel på den for senantikken så karakteristiske komposition af litterære værker ud fra talrige, løsrevne dele fra ældre forfattere – det, der her benævnes den encyklopædiske eklekticisme.²

Macrobius beretter i sit forord, at han i *Saturnalia* har forsøgt at samle al den viden, som han selv har tilegnet sig i gennem et helt livs læsning (I, praef., 2–4). Bogen er skrevet i dialogform og består, fortæller Macrobius selv, af referater, parafraaser eller egentlige afskrifter af ældre forfattere, idet formålet var at give sønnen en lettilgængelig og overkommelig sammenfatning af en værdifuld litterær dannelse.

Vergil spiller en påfaldende stor rolle i denne samling af fragmenteret litteratur. En væsentlig del af den viden, som Macrobius mente, at sønnen havde brug for, består nemlig af redegørelser for, hvorledes Vergil har indarbejdet materiale fra ældre forfattere i sine skrifter. Lån af ord og vendinger samt af mere indholdsmæssig art beskrives eller opremses ukommenteret og i vidt omfang, idet Vergils version sammenstilles med originalerne. Projektet handler ikke om at vurdere, hvilken version, der er den bedste. Dette omtales ganske vist i nogle tilfælde, men hovedsigtet er selve opregningen af paralleller i ord eller indhold (V; VI). Desuden er det værd at bemærke, at selve Vergils eklektiske praksis ikke kritiseres. Det nævnes, at nogle har beskyldt ham for plagiarisme, men det er ikke et emne, der har nogen betydning hos Macrobius (VI.1.2, 5). Imitationen i sig selv var ikke problematisk; kun de tilfælde, hvor Vergils version var ringere end forlægget, kunne medføre bebrejdelser. De omfattende opremsninger viser, at lånene og imitationerne var vedkommende som sådan. Allerede deres kvantitet såvel som variationen i dem var beundringsværdig. Sammen med interessen for transformations- eller tilegnelsespro-

cessen udgør dette det egentlige tema i denne del af *Saturnalia*. Faktisk er det, som om at det gælder om at påvise så mange lån hos Vergil som muligt.³ Og naturligvis spejles Vergils litterære fremgangsmåde af Macrobius selv i hans indsamling af litterært materiale til sønnen.

I dialogen nævnes det, at Vergil ofte skjulte sine litterære lån. De tilfælde, hvor tidligere kommentatorer ikke har gennemskuet, at der var tale om et lån, bliver opfattet som ekstremt pinlige. Det er tydeligt, hvor afgørende det var at kende den litterære arv så godt, at man som læser fik øje på alle imitationer og referencer. Kun “ukyndige eller ondsindede” personer ville kunne finde på at kritisere Vergil for hans lån og

bebrejde den store mand, at han havde brugt det, der tilhørte en anden, og overse, at belønningen for at læse er at forsøge at overgå det, som man værdsætter i andres arbejde og gennem et heldigt greb at konvertere de udtryk, som man særligt beundrer deri, til egen brug. (VI.1.2.)

Faktisk “har Vergil tilegnet sig den gamle digters [Homers] ord så heldigt, at de forekommer at være hans egne” (VI.1.2.). Macrobius fremhævede ydermere Vergils evne til at indarbejde elementer fra sine forgængere på en måde, der fik dem til at lyde bedre end i deres oprindelige kontekst. En stor del af den anerkendelse, som en forfatter kunne tildeles, drejede sig da også om hans “dømmekraft” i søgningen og valget af materiale til imitation og i hans transformation af det på passende vis (VI.1.6, VI.4.1.).

I sit forord formulerede Macrobius sig meget eksplicit om sine litterære idealer. Han beskrev forfatterens virksomhed som at “samle fra alle steder og fra dem danne en helhed, således som enkelte tal kan kombineres til at danne ét tal”, og han hævdede, at selvom “eksemplerne [var] taget fra mange forskellige perioder”, var de “kendetegnet ved den samme ånd” (I, praef. 8, 10). Målet var altså en mangfoldighedens enhed. Han ønskede ydermere at formidle essensen af det blandede materiale, som han havde læst, for at give det orden og sammenhæng. For

ikke alene hjælper inddelingen hukommelsen, men – ledsaget

af en slags gæring, der giver smag til det hele – sammenblender den de forskellige ekstrakter til en enkelt smag, således at resultatet, selvom kilderne er synlige, alligevel forekommer ganske anderledes end disse kendte kilder. (I, praef., 6)

Der er tre iagttagelser, som kan fremhæves i dette forehavende: For det første skaber indsamlingen og “indkogningen” af materialet sammenhæng; for det andet hjælper disponeringen af materialet hukommelsen; og for det tredje resulterer en “mental gæring” i noget nyt, selvom de oprindelige kilder forbliver åbenlyse. Macrobius sammenlignede i overensstemmelse med denne tankegang sit arbejde med en parfume eller et kor, hvor den harmoniske helhed i begge tilfælde dannes af forskellige dele. Tilsvarende lod han den menneskelige fordøjelse være et billede på sin tilegnelsesstrategi: Det, vi spiser, bliver transformeret og optaget i vore kroppe og derved styrker det os (I, praef., 8-9, 7.).

Med valget af dialogen som litterær form gav Macrobius da også bogen den optimale ramme for den eftertragtede heterogenitet af udsagn og oplysninger. Idealet om at låne fra et væld af kilder med det formål at omdanne det indsamlede materiale til en sammenhængende, men ny og anderledes helhed, kommer måske tydeligst til udtryk i følgende:

Vi bør på en måde imitere bierne, som strejfer omkring og suger af blomsterne og derefter ordner byttet og placerer det i bikagen og – gennem en særlig egenskab ved deres væsen – blander de forskellige safter og forvandler dem til én smag. (I, praef., 5)

Dette kompositions- og værkideal må forstås i lyset af periodens *inventio*-begreb. Som det kendes fra retorikken betegnede *inventio* ikke opfindsomhed og originalitet i moderne forstand.⁴ Et ideal om, at forfatteren skulle skrive noget nyt og hidtil uset, lå perioden fjernt. *Inventio* drejede sig snarere end at opfinde om at udfinde: At have blik for og uddrage et stof, der allerede eksisterede i forvejen.⁵ Denne forestilling hænger nøje sammen med en dannelses-tradition, hvor en stor mængde litteratur var fælles eje fra ungdommens udenadslære og frem. Det var, som vi har set, afgørende, at man var i stand til at

opdage referencerne undervejs, mens man læste. Ellers gik man ifølge denne tradition glip af en stor del af fornøjelsen.

Frihed fra orden

Macrobius’ *Saturnalia* er kun ét – om end meget righoldigt – eksempel på senantikken og den tidlige middelalders smag for kompilationer af og kommentarer til klassiske tekster. De store middelalderencyklopædier, hvor de mest berømte er Isidorus af Seville (ca. 560-636) *Etymologiae* og Hrabanus Maurus’ (ca. 780-856) *De rerum naturis (De universo)*, er yderligere manifestationer af denne form for indsamling af alverdens viden i et forsøg på at fastholde erindringen om den.

Den sammensathed, som den eklektiske fremgangsmåde i udfindingen af stoffet var med til at afstedkomme, er da også snarere reglen end undtagelsen i periodens litteratur. I en fin analyse af senantikken litterære stil formulerer Michael Roberts det således:

[...] in the most extreme cases the meaning of a sentence is only with difficulty perceived amid the disconcerting impression of verbal dazzle. [...] disorientation and fragmentation of focus is admirable by the standards of Late antique aesthetics.⁶

Alligevel er det karakteristisk, at det i kommentarerne til den engelske oversættelse fra 1969 af Macrobius’ *Saturnalia* bemærkes, at der i et bestemt kapitel til tider mangler et “orderly arrangement” af stoffet.⁷ Lige så irrelevant en klar disposition var for en senantik eller tidlig middelalderlig forfatter, lige så selvfølgelig forekommer den at være for mange nutidige filologer. Det har i moderne tid været vanskeligt at forestille sig, at idealet om sammenhæng og logik i en fremstilling ikke er eviggyldigt, men derimod historisk betinget. Udviklingen af bogtrykkerkunstens systematisering af skrift og læsning er givetvis en del af forklaringen på den selvfølgelig, hvormed man i dag antager, at det ensartede og systematiske må være – og altid har været – et utvetydigt ideal.

Men den labyrinthiske karakter, som en tidligt mid-

delalderlig fremstilling kan have, dens talrige digressioner, kryptiske allusioner og hang til udlægninger af skjulte, metaforiske betydninger i omverdens fænomener, kan med god ret forstås som en tilstræbt udtryksform. Ligesom fx vejen til erkendelse ikke blev opfattet som overskuelig og lettilgængelig, kunne en tekst med sin kompleksitet og sine digressioner afspejle de overvejelser og de felter, forfatteren havde været igennem for at nå frem til det endelige resultat.⁸ Augustin (354-430) skriver flere steder om, at det kryptiske og uforståelige kan have en positiv, pædagogisk eller erkendelsesmæssig effekt. Om Det Gamle Testaments profeter bemærker han, at deres “veltalende [...] mange steder tilsløres af metaforer. Jo mere deres ord synes indhyllet i billedlige udtryk, desto større velbehag fremkalder de, når man er blevet klar over meningen.”⁹ For Augustin er det indlysende, at biblens uforståelighed var et bevidst greb fra Guds side for at “helbrede vores indre syn”.¹⁰ Han forklarer det på følgende måde i sin gennemgang af stilen hos Det Gamle Testaments skribenter:

De har nemlig på sine steder ytret sig med en sund og nyttig klarhed, for at træne og ligesom polere læserens ånd, for at nedbryde fordomme og yderligere anspore de lærevillige og endelig for at holde de gudløse hen i uvished, i den hensigt enten at foranledige dem til omvendelse eller også udelukke dem fra kendskabet til hemmelighederne.¹¹

Man skal ikke kaste perler for svin, som det allerede står skrevet i Det Ny Testamente (Matt 7: 6) – og det er denne tankegang, Augustin hyldede i en tid, hvor mange også udtalte sig nedladende om den ældre, klassiske filosofis tro på menneskets evne til at nå erkendelse ad rationel vej.¹²

I en analyse af den senantikke arkitektur med dens forkastelse af søjleorden-systemet, dens mangeartede og “usammenhængende” enkeltdele, komplekse rumforløb og uregelmæssigheder i alt fra den overordnede plan til placeringen af de enkelte elementer, er det ligeledes oplagt at forsøge at fortrænge en moderne æstetisk grundantagelse om det ensartedes og eksaktes fortrinlighed.

At finde og reorganisere bygningsmateriale var en fragmenterings- og gendannelsesproces, en slags kommentar til eller kompilation af den ældre arkitektur, hvor kompleksiteten i sig selv var en uvurderlig kvalitet. Genbrugsarkitekturen synes styret af samme inventions- og transformationsstrategier som litteraturen, og det er denne praksis og æstetik, der ydermere tydeliggør genbrugsarkitekturens slægtskab med det middelalderlige encyklopædibegreb. Sammenligningen af litteratur og arkitektur kan således gensidigt bidrage til at sandsynliggøre, at den encyklopædiske eklekticisme rummede stor fascinationskraft i perioden. Som en alment gældende kulturel metode kan denne praksis ikke – hvad arkitekturen angår – bortforklares med manglende håndværkere, materialer eller lignende. Hvad litteraturen angår, må eklekticismen ligeledes forstås som et indholdsfuldt æstetisk princip snarere end en uopfindsom gentagelse af tekster fra en mere beåndet tid.

Gennem den eklektiske virksomhed nåede man frem til et traditions-inkorporerende, men alligevel nyt udtryk. Man bevarede ikke antikkens form og indhold i en form for museal respekt, men tilegnede sig i stedet det, man kunne bruge, i et formsprog og en æstetik, der svarede til nutidens behov, og som derfor til dels markerede et brud med fortidens æstetik. “Manglen” på sammenhæng fremstår i arkitekturen såvel som litteraturen som et positivt ladet, efterstræbt og intenderet udtryk rigt på erkendelsesmæssige potentialer.

Noter

1. Paulinus of Nola, *Paulinus' Churches*, passim.
2. Macrobius, *Saturnalia*, findes i engelsk oversættelse af Vaughan Davies (1969); den latinske originaltekst findes i Macrobius, *Saturnaliorum libri VII*; i det følgende er oversættelserne til dansk af citater fra *Saturnalia* mine; om periodens eklektiske litteratur, se Carruthers, *Craft of Thought*, 115; Smith, *Prudentius' Psychomachia*, 234-259, 259-271; Elsner, “From the Culture of Spolia”, 175-177; Roberts, *Jeweled Style*, 67 ff.
3. Selv afsnit, som faktisk er Vergils egne, men som tidligere forfattere har hævdet var lån, omtales, *Saturnalia*, fx V.2.13, V.3.1, V.13.41, V.14, V.17.15-20, V.18.1., V.19.1-4, V.21.1, V.22.1, VI.1.2, 7, VI.2.1, VI.4.1, VI.5.1., VI.6.1.
4. Barthes, “L’Ancienne rhétorique”, 198; Copeland, *Rhe-*

toric, 151.

5. Doob, *Idea of the Labyrinth*, 198.
6. Roberts, *Jeweled Style*, 75.
7. Macrobius, *Saturnalia*, 427, note 8.
8. Lindhardt, *Retorik*, 93-94; Doob, *Idea of the Labyrinth*, 64-72, 82-91; De Bruyne, *Études d'esthétique*, I, 125 f; Malamud, *Poetics of Transformation*, 1 ff, 35 ff, passim; Brown, "Augustine", 259 f; Ernst, "Zahl und Mass", 311, passim; Auerbach, *Literatursprache und Publikum*, 25-53.
9. Augustin, *Om den kristne taler*, VI.15; Brown, "Augustine", 253, beskriver hvorledes biblen for Augustin og hans læsere "[...] became a gigantic puzzle - like a vast inscription in unknown characters. It had all the elemental appeal of the riddle: of that most primitive form of triumph over the unknown which consists in finding the familiar hidden beneath an alien guise."
10. Augustin, *De vera religione*, L.98.
11. Augustin, *Om den kristne taler*, VIII.22.
12. Ellspermann, *Attitude of the Early Christian Latin Writers*, 23 ff, 101 ff; Murphy, *Rhetoric in the Middle Ages*, 46, 49 ff.

Litteratur

Artiklen er baseret på min bog, *The Eloquence of Appropriation: Prolegomena to an Understanding of Spolia in Early Christian Rome* (Analecta Romana Instituti Danici. Supplementum XXXIII), "L'Erma" di Bretschneider, Rom 2003. For mere udførlige redegørelser og dokumentation henvises hertil.

Auerbach, E., *Literatursprache und Publikum in der lateinischen Spätantike und im Mittelalter*, Bern 1958

Augustin, *De vera religione: Augustine, Of True Religion*, Mink, L. O. (intr.), Burleigh, J. H. S. (tr.), Chicago (1953) 1959

– , *Om den kristne taler* [= 4. bog af Augustin, *De doctrina christiana*], indledning, overs. og noter, N. W. Bruun, København 1972

Barthes, R., "L'Ancienne rhétorique. Aide-mémoire", *Communications*, 16, 1970, 172-223

Brown, P., *Augustine of Hippo: A Biography*, Berkeley & Los Angeles 1967

Carruthers, M., *The Craft of Thought: Meditation, Rhetoric, and the Making of Images, 400-1200*, Cambridge 1998

Copeland, R., *Rhetoric, Hermeneutics, and Translation in the Middle Ages*, Cambridge 1991

De Bruyne, E., *Études d'esthétique médiévale*, 3 vols., Brugge 1946

Doob, P. Reed, *The Idea of the Labyrinth from Classical Antiquity through the Middle Ages*, Ithaca & London (1990) 1992

Ellspermann, G. L., *The Attitude of the Early Christian Latin Writers toward Pagan Literature and Learning*, Washington, D.C. 1949

Elsner, J., "From the Culture of Spolia to the Cult of Relics: The Arch of Constantine and the Genesis of Late Antique Forms", *Papers of the British School at Rome* 68, N. S. 55, 2000, 149-184

Ernst, U., "Zahl und Mass in den Figurengedichten der Antike und des Frühmittelalters. Beobachtungen zur Entwicklung tektonischer Bauformen", in Zimmermann, A. (ed.), *Mensura: Mass, Zahl, Zahlensymbolik im Mittelalter*, 2 vols., Berlin & New York 1983-1984, II, 310-332

Lindhardt, J., *Retorik*, København (1975) 1987

Macrobius, *The Saturnalia*, Vaughan Davies, P. (tr., intr. & not.), New York & London 1969

– *Saturnaliorum libri VII*, in id., *Opera*, Janus, L. (ed.), Quedlingburg & Leipzig, II, 1852

Malamud, M., *A Poetics of Transformation: Prudentius and Classical Mythology*, Ithaca & London 1989

Murphy, J. J., *Rhetoric in the Middle Ages: A History of Rhetorical Theory from St. Augustine to the Renaissance*, Berkeley, Los Angeles, & London 1974

Paulinus of Nola, *Paulinus' Churches at Nola: Texts, Translations and Commentary*, Goldschmidt, R. C. (ed.) Amsterdam 1940

Roberts, M., *The Jeweled Style: Poetry and Poetics in Late Antiquity*, Ithaca & London 1989

Smith, M., *Prudentius' Psychomachia: A Reexamination*, Princeton, New Jersey 1976

